

Ганна Філіпова

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА АДМІНІСТРАТИВНИЙ АПАРАТ ЗЕМЕЛЬНИХ ВОЛОДІНЬ КНЯЗЯ О. МЕНШИКОВА В УКРАЇНІ

Статтю присвячено формуванню, організації та управлінню українських володінь відомого російського діяча з оточення царя Петра I – князя Олександра Меншикова. З залученням архівного матеріалу, значна частина якого не публікувалася раніше, автор на локальних прикладах розкриває актуальну проблематику взаємодії української автономії з Російською імперією, а також окреслює малодосліджені сторони діяльності Меншикова в Україні.

Ключові слова: *О. Меншиков, Почепська справа, адміністрація, дворянство, Російська імперія, Гетьманщина.*

Цікавлячись півднем Російської імперії, вельможі петровського часу дотримувалися загальних тенденцій, притаманних впливовим російським землевласникам першої половини XVIII століття. Першими на українські землі звернули увагу наймогутніші сановники та старші чини офіцерства, котрим у зв'язку з їхнім статусом та близькістю до військових сил було легше не тільки отримувати нові володіння, а й зламувати опір козацької старшини та вільних козаків, котрих закономірно обурювало те, що їх віддають у залежність росіянам власні гетьмани [23, с. 326].

Посиленню цієї тенденції значною мірою сприяли військові події на території України, у зв'язку з якими ряд сподвижників Петра I отримували в нагороду земельні наділи. Особливо яскраво дана закономірність проявилася після 1709 р., коли за сприяння гетьмана І. Скоропадського Петро I розподілив нагороди за участь у антишведських бойових операціях та Полтавській битві. Володіння на території України отримали й такі помітні політичні фігури з оточення російського царя, як канцлер Г. Головкін, генерал-фельдмаршал Б. Шереметєв, київський генерал-губернатор Д. Голіцин, сенатор П. Апраксін, дипломат С. Рагузинський-Владиславич тощо [23, с. 325; 10]. Та, користуючись підтримкою царя, власним статусом незмінного фаворита і «правої руки» Петра, а також – енергійністю, здатністю до безперервної політичної діяльності, Меншиков дуже скоро відтіснив конкурентів із терен української політики, розгорнувши на території Гетьманщини експансивну активність. Тому, вважаючи його найяскравішим представником покоління сподвижників Петра I і маючи на увазі особливу зацікавленість цього діяча в українських справах, сконцентруємо увагу на формуванні його володінь.

Меншиков отримав Почепську та Ямпольську сотні в середині липня 1709 р. за наказом Петра I та за відповідним універсалом гетьмана Івана Скоропадського, котрому було конче необхідно посилювати свої позиції за рахунок налагодження приязних стосунків з російськими можновладцями, і він закономірно вирішив розпочати з милості першому та наймогутнішому фавориту царя. Царському улюбленцю дісталися всі маєтності у цьому регіоні, що раніше належали до гетьманських

*Князь Александр Меншиков.
Невідомий художник. Портрет з
зібрання Державного історичного
музею у Москві. 1710–1720-ті рр.*

та ратушних володінь – і це було підтверджено відповідним універсалом. Та поки що вільними залишалися приватні садиби і козаки. Ця обставина рішуче не влаштувала Олександра Даниловича і залишала його незадоволеним подарунком. Відтак він почав настирливо вимагати від гетьмана, щоб той закріпив за ним право закріпачувати козаків та переймати до своїх володінь чужу приватну власність. Скоропадський вагався – з одного боку, тиск був доволі сильним, з іншого – гетьман боявся піти проти споконвічних звичаїв, згідно з якими козак не міг належати якомусь землевласнику та, тим паче, кріпитися до землі. Та в червні 1710 р. було видано гетьманський універсал, який підтверджував відповідні права князя. Тепер козаки Почепської та Ямпольської сотень виключалися з військових реєстрів та повністю переходили до княжого підданства [22, с. 275].

Тож розгляд адміністративної системи у вотчинах О. Меншикова варто розпочати з міста Почеп, яке на довгі роки стало каменем спотикання у площині української політики князя. Вже після опали та заслання Меншикова жителі міста відправили до царя Петра II чолобитну, де викладали історію міста та порівнювали своє життя під егідою гетьманства та за княжої влади. Подібні документи дозволяють пролити світло на особливості адміністрування тих володінь Меншикова, котрі знаходилися на території Стародубського та Ніжинського полків, і вивести з цього деякі узагальнення, порівнюючи з іншими – наскільки взагалі відомо про їхнє офіційне внутрішнє життя протягом 1710–1720-х рр.

Спочатку Почеп належав до Стародубського полку і його жителі сплачували стандартні оброки порівняно з іншими містами. Коли ж місто стало ранговим володінням гетьмана Івана Мазепи, з'явилися нові статті до сплати, котрими городяни та жителі сотні були вкрай незадоволені. У 1708 р. Петро I заборонив додаткові побори і в той же час відібрав Почеп у Мазепи, дізнавшись, що гетьман перейшов на бік Карла XII. Більш того, цар суворо заборонив почепським городянам та козакам слухатись наказів «зрадника» та вставати на його бік, підтримуючи шведів [4].

Та раділи жителі Почепи недовго. Як уже зазначалося вище, влітку 1709 р. місто дісталось новому господарю. Першим, що зробив Меншиков, ігноруючи будь-які розпорядження Петра I, стало систематичне підвищення поборів, вигадування нових. Загалом князь став усіляко збільшувати власний потенційний дохід з дарованих земель. У результаті такої політики козацькі землевласники почали масово розорюватися, певна частина населення знялася з місць та розійшлася сусідніми сотнями шукати кращої долі (хоча, в подальшому княжі прикажчики діставали їх і там). Купецтво намагалося оминати Почеп своїми візитами, і міські ярмарки майже перестали проводитися [4, арк. 364 зв.].

У середньому Меншиков наказав потроїти суми всіх гетьманських зборів, котрі вже стали для жителів Почепської сотні більш-менш звичними, а у порівнянні з новими тарифами і зовсім здалися цілком прийнятними. Так, утричі збільшився земельний оброк з четверті та ярмарковий збір, збільшилися або ж виникли заново податки на винокурні, броварні, вітряки, торговельну діяльність, рибні ловлі. Мостівщина та куничний ясак (тобто натуральний збір «мягкой рухлядью») стали «против прежнего несносны».

У період, коли Почепщина належала Мазепі, городяни віддавали гетьману в якості оброку 100 рублів на рік, придворні села та Ратуша – 600 рублів 31 копійку. Тепер міські жителі мали сплачувати в княжу казну 912 рублів 48 копійок. З Ратуші, у минулому – придворних гетьманських сіл та слобод збирали 4674 рублі.

За часів Мазепи деякі найбагатші городяни сплачували податок «на сердюкщину», тобто на утримання та озброєння гетьманської гвардії. Меншиков, у свою чергу, наклав однаково важкий податок на всі двори без винятку (за переписом 1715 р.). Також за гетьманської влади нічого не сплачувалося з земель магістрату, з гостей, що приїздили до Почепа з інших міст, з мостів. За Меншикова з усіх вищезазначених статей почали збирати фіксовані суми грошей. З «градської» землі тепер брали на рік по 2 рублі 88 копійок за десятину. Громадянські тягла, котрі раніше мали на увазі лише утримання двох ратушних сторожів за рахунок громади, змінилися тяглом на караул, коли міщани забезпечували заробітну платню всім, хто стояв на караулі, і повністю оплачували постійну охорону волосної управи та канцелярії управителя Гаврила Лукіна.

З винокурень на рік збирали 20 рублів 16 копійок, з риболовлі – 21 рубль 10 копійок. За гетьманської влади з вітряків на військову потребу брали півдijки житньої муки. Меншиков увів податок у розмірі 4, 8 та 20 рублів у залежності від розмірів вітряка. Існував якийсь особливий індукт для всіх, що становив 62 рублі 48 копійок на рік. Бортники сплачували в гетьманську казну 15 копійок на рік, а в казну Меншикова стали платити на 29 рублів більше [4, арк. 372 –373].

Особливу увагу Меншикова привернули «торги пенечные и олейные», тобто одні з найбільш дохідних традиційних промислів жителів Почепа та околиць. За Мазепи торги відбувалися в самому Почепі та інших містах за сталою натуральною ціною, понижувати яку заборонялося. Меншиков наклав суворе табу на будь-яку торгівлю даними товарами і почав створювати чергову власну монополію. Було найнято наглядачів, котрі суворо слідкували за виконанням княжих розпоряджень і накладали штрафи на порушників. Ціна тепер подавалася згідно з завищеним окладом [4, арк. 373, 374].

Постраждали від адміністрації Меншикова і стрілецькі слободи. Маючи 15 чвертей 1 третину орних земель, за Мазепи вони не платили за утримання млинів і тільки на гетьманський двір відбували повинність «зверьями и птицами». За переписом 1715 р., стрільці платили за землю і млини, всього з них збирали 14 рублів 55 копійок на рік.

З бобильських неорних дворів та земель у часи гетьманської влади збирали по 4, 6, 10, 12 копійок у залежності від статків. Меншиков наказав зрівняти суму оброку до 22 копійок з двору, не враховуючи можливості платників.

За час, протягом котрого Меншиков володів Почепом, до його землеволодінь тільки офіційно, без урахування незаконних межовань, було додано 837 чвертей землі. Загальна сума обмірів становила 1657 чвертей 1 третину 4 десятки [4, арк. 374]. Обов'язковим для всіх мінімальним тарифом на одну чверть землі тепер стала сума у 88 копійок. За загальними підрахунками, за 12 років володіння Почепською волостю Меншиков отримав з неї тільки документально фіксований прибуток у розмірі 67 808 рублів 13 алтин 2 деньги [4, арк. 373 зв.].

Окремо жителі сотні відмічали, що раніше, за гетьманської влади, їм час від часу вдавалося апелювати перед Мазепою до власної бідності, аргументуючи таким чином неможливість сплати потрібних сум у тих об'ємах, які вимагав власник землі. Іноді це спрацьовувало, і Мазепа знижував тарифи. Та за нового власника податки почали збиратися «безо всякого отлагательства и с пристрастием». Меншиков знав, що йому було потрібно від власних володінь, і не збирався йти на якісь поступки – його люди методично вибивали з місцевого населення кожну полушку [4, арк. 364 зв.].

Тож у 1710 р. не тільки всі селяни та міщани, а й козаки перейшли до власності князя. З таким зміцненням влади Меншикова у Почепі своє значення фактично почав втрачати магістрат – маємо перед собою в своєму роді унікальне явище, коли впливовий землевласник доволі швидко знищив дію Магдебурзького права на підвладних йому землях. Відтепер у Почепі не було війта – на його місце прийшов «бурмістр», першим із котрих став Іван Губчиць, переведений до цієї посади з сотників. Магдебурзьке право було відновлено у Почепі тільки в 1741 р. [22 с. 302–303].

Адміністратори Почепа все більше демонстрували шану та покору Меншикову (хоча би у зовнішніх проявах). Наприклад, в 1723 р. Іван Губчиць окремо цікавився

у Малоросійської колегії та Петербурга, скільки козаків з рушницями потрібно для вшанування салютом іменин князя, «когда тогда управитель Почепской востребует... ку почтению особы Его Светлейшества» [13, арк. 3]. З великою вірогідністю мова тут могла йти і про 50-річний ювілей Меншикова.

Яскравою рисою політики князя щодо українських володінь було прискіпливе та ретельне ведення реєстрів. Відомо, що відразу після офіційного приєднання тих чи інших адміністративних одиниць до володінь Олександра Даниловича, відбувалися переписи. Вони стосувалися всіх – від людей військового звання та старшин до посполитих людей та рядових селян. Причому, до списків включалися як землевласники, так і безземельні і бобилі. Їхні імена фіксувалися у домовій канцелярії Меншикова його прикажчиками і використовувалися для сплати князю щорічного платежу [18, арк. 8–8 зв.].

З документів відомо, що такі переписи на землях Меншикова проводилися у 1710, 1713, 1714, 1715, 1716, 1718, 1720, 1722, 1724, 1725, 1729 рр., тобто у середньому кожні два роки. Інтервали між ними є набагато меншими, ніж інтервали між державними переписами [18, арк. 11–11 зв.; 11, арк. 88 зв.; 3, арк. 98 зв.–100]. Завдяки такому пильному веденню облікової документації до нашого часу дійшли докладні реєстри деяких земельних наділів Меншикова. Наприклад, реєстр Шептаківської волості, де за кожен рік вказано кількість населених пунктів, дворів у них та податків, котрі з них збиралися.

Князь Меншиков отримав Шептаківську волость «в наследное владение» в 1727 р., наприкінці правління цариці Катерини I [16, арк. 12; 20, с. 465]. Однак восени 1726 р., коли волость ще перебувала у складі гетьманських наділів, її було умовно підпорядковано потребам заводу вітрильного полотна, котрий належав князю, тому, на нашу думку, говорити про приєднання Шептаківської волості до маєтностей Меншикова варто з цього часу [16, арк. 9 зв.]. В рамках волості Олександр Данилович отримав орні та неорні землі, млини та 23 села з загальним населенням 2698 чоловік. Дворів у волості станом на 1726 р. було 3037, вони розташовувалися у селах таким чином: Шептаки – 197; Печеніги – 124; Форостовичі (Хворостовичі) – 172; Ларинівка – 108; Яківка – 103; Машів – 127; Старожадів (Старий Жадів) – 183; Погорільці – 104; Жадів – 103; Костобобра – 162; Архипівка – 147; Бузки – 164; Андрійковичі – 103; Житра – 88; Камінь – 145; Кам'янка – 47; Стаси – 245; Мамекін – 72; Бирин – 68 тощо. З цих дворів у 1726 році зібрали податок, що становив 5967 рублів та 5465 четвертей хліба [16, арк. 7–9]. Існує також список населених пунктів Шептаківської волості, датований 1724 р. До нього входять такі села: Шептаки, Хворостовичі, Флевка, Машів, Погорільці, Костобобр, Бучки, Костер, слобода Кашенська, Буда, Лизанівка, Архипівка, Печеніги, Ларинівка, Бугринівка, Старий Жадів, слобода Фадова, Андрійковичі, Камінь, Воробійовка, Машекін [1, арк. 313 зв.–314]. У ряді цих місць розпочалося активне будівництво, особливості якого допоки є малодослідженими через нестачу джерел.

З Шептаківською волостю пов'язано і типові суперечки між управителями Андрієм Гудовичем та Гаврилом Лукіним, з одного боку, та Малоросійською колегією з іншого. Управителі жалілися цариці, що колегія проводить на території волості власні переписи. Як виявилось, чолобитну було подано марно – адже колегіальний перепис дуже відрізнявся від того, котрий було здійснено служителями Меншикова. Як і варто було очікувати, меншиковський перепис містив згадки про ті населені пункти, які офіційно до волості не належали, проте підлягали збору податків. Наприклад, серед таких населених пунктів фігурувало село Давидівка, яке було відібрано у козака Івана Свічки та передано у володіння стольнику Федору Протасьєву [16, арк. 15–21 зв.].

Уривчасті переліки населених пунктів, котрі підпали під владу Меншикова, містять й інші документи, зокрема, все ті ж судові справи. Так, супліка на коменданта Сафонова перелічує володіння князя в околицях Ямполь: «Село Орловка слобода Шалимовка з млином деревня Белица з двома млинами село Рублев з двома млинами две слободки: одна Герасимовка а другая Перехристовка два хуторы в Белогоще село Падонное Драговка» [19, арк. 6].

Зображення міста Почеп з мапи середини XVIII ст.

Генеральний підскарбій Яків Маркевич згадує у своєму щоденнику під 18 жовтня 1724 р. про належність Меншикову села Дронівка, де «управители разрушение делали». Під управителями малися на увазі дронівські піддячі, які служили князю [6, арк. 59 зв.].

Утім, варто зазначити, що людина, котрий потрапляв у княже підданство та числився в його реєстрах, отримував і певні переваги. Серед таких слід виділити передусім гарантований захист у судових справах та будь-яких інших конфліктних ситуаціях, який отримували люди Меншикова в державних установах. Свого часу кілька прикладів подібних судових справ опублікував історик Г. Єсіпов [21, с. 103]. Серед документів, що містяться у фонді Генеральної Військової канцелярії, нами було знайдено нові справи такого характеру.

Так, наприкінці 1725 р. велася справа про «отягощени» почепських підданих Меншикова з боку місцевої влади, а саме – полкових торговельних комісарів. Справа почалася з донесення капітана глухівського гарнізону Хрущова, котрий вів розслідування утисків, котрі полкова влада чинила підданним Меншикова. Це розслідування тривало майже рік, і, врешті-решт, у листопаді наступного 1726 р. до Почепу були відправлені козацькі сотники Антон Сребрянський та Михайло Забіла, котрі повинні були звітувати перед Хрущовим за свій внесок до справи. Очевидно, це було доволі принизливо для української старшини, незважаючи на те, що сотники мали проїзний лист, згідно з яким їм давалося утримання та квартири. Та полковник Іван Левенець не міг нічого вдіяти і суворо велів сотникам рапортувати про свої дії до Малоросійської колегії.

У Почепі з сотниками мав справу вже згаданий Гаврило Лукін. З протоколу його запитань до прибулих знаємо, що їх фактично конвоював поручик Кусліков, котрому колегія видала інструкцію. Далі на старшину чекало чергове приниження – Лукін заявив, що їх донесення він не може розглянути швидко «за премногими делами Его Высококняжеской светлости». Нарешті сотники повернулися додому ні з чим. З розглядової справи невідомо, чи викликали їх знову, але ми вбачаємо це дуже ймовірним та типовим для показної російської бюрократичної тяганини [15, арк. 1–7].

Відомі випадки, коли піддані Меншикова без посередництва подавали чолобитні полковникам та гетьманові на представників козацького стану [12, арк. 1–2]. Той факт, що захист княжих підданих був одним з основних векторів адміністративної політики місцевих управителів, було нами розглянуто в окремій публікації на прикладі кар'єри управителя Ямполя Михайла Таріцина [25, с. 340–343].

Можна помітити, що у наведених вище справах активну участь брали адміністратори, котрі служили князю в його українських володіннях. Дійсно, кадрова політика та управлінська система у відношенні вотчин Меншикова являє собою цікавий зріз соціального життя деяких регіонів гетьманської держави, а також демонструє економічні, політичні й навіть побутові особливості того нового життя, яке почалося для місцевих жителів в результаті Північної війни.

Дані про діяльність управителів Меншикова на українських землях починають з'являтися в офіційній документації приблизно з 1708 р. Постійними ці згадки стали з кінця 1710-х рр.

У вересні 1708 р. Іван Сафонов, майбутній комендант Ямполья, вже працював на Меншикова – про це свідчить його лист із Києва, опублікований С. Турбіним. У Києві Сафонов комплектував гарнізон мундирами за наказом князя [24, с. 917]. 20 листопада 1718 р. до резиденції Скоропадського було викликано прикажчика Орловської вотчини князя на ім'я Григорій Євреїн. Нам невідомо, у зв'язку з чим було зроблено цей виклик і чи доїхав прикажчик до Глухова – він сильно захворів по дорозі і 5 грудня ще «пребывал в малом здравье» як повідомляв почепський комендант Богдан Радіонов [8, арк. 1–3].

У документах фігурують одні й ті ж особи, які в різний час «відзначилися» своїми нахабними зловживаннями в різних містах, сотнях і навіть полках. Ці люди з їхньою діловою хваткою, жорстокістю та користолюбством є гарними прикладами для демонстрації особливостей кадрової політики князя Меншикова. Серед найпомітніших діячів, що мали стосунок до формування меншиківських вотчин в Україні, можна віднести: дяка-межувальника Івана Лосєва, управителя Почєпа Андрія Гудовича, його колегу Гаврила Лукіна, його ж помічника Якова Ілейка, а також управителя Ямполья Михайла Таріцина [25; 26, с. 45–51].

Після 1709 р. коменданти та управителі Почєпа фактично отримали право чинити самосуд над місцевим козацтвом, у тому числі і заможним, втручаючись у справи сусідніх сотень. Наприклад, у сина колишнього мглинського сотника Романовського Петра було відібрано родові маєтності у селі Старому. Разом з товаришами, такими ж постраждалими козаками, він намагався звертатися за допомогою до капітана Єпішкова, але це не принесло бажаного результату, незважаючи на те, що Романовський посилався на старі кріпосні документи та описи. Єпішков і комендант Радіонов поставили свої підписи на наданих паперах, згодом відвезених капітаном до Сенату, та зі смертю Петра І розгляд справи було припинено. До того ж, ще у 1722 р. Петро Романовський був змушений відправитися до Низового походу, і його дружина Ганна Романовська не могла справитися з утисками. У 1725 р. вона надіслала гетьману Данилу Апостолу чолобитну, де, посиляючись на грамоту Петра І на землеволодіння, просила посприяти поверненню Старого. До того ж, жінка апелювала до нового опису маєтностей, складеного підполковником Ісаєм Сухарєвим за царським наказом у Почепській волості, і прохала, щоб Сухарєв не вписував мглинські слободи та села до складу Почепської сотні, як того хотів Меншиков [5, арк. 1–1 зв.].

Іноді до управлінського апарату світлішого князя інтегрувалися досить одіозні особи, котрих варто було б назвати авантюристами. Яскраво характеризує це явище історія родини Журманів, що судилася за батьківські маєтності з іноземцем Германом Синяком (Синяковським). У 1722 р. Василь Журман подав цареві Петру І виразну чолобитну, що починалася такими словами: «От глубины сердца моего и от несносного воздыхания облившиися кровавыми слезами прекладаю яко наипоследнейший раб Вашему Императорскому Величеству иже неимеючи... жадного заступления и нечекаючи отиноного кого защищения». Справа полягала в тому, що дід Василя, обозний Дмитро Журман, ще у 1687 р. отримав від царів Іоана і Петра жалувану грамоту на село Старе Задубення, підтверджену універсалом Мазєпи. Згідно з документами, право на село мали нащадки обозного. Дмитро Журман помер майже одночасно зі своїм сином Матвієм, від якого залишилося двоє синів – Василь та Михайло. Окрім них, на частину майна претендували донька обозного і його вдова. Однак невдовзі після смерті чоловіка обозничиха вийшла заміж удруге. Її чоловіком і став Герман

Синяк, у минулому – слуга родини. Користуючись приязним ставленням своєї літньої дружини, Синяк переїхав до Задубення, таємно від родичів Журмана отримав від обозничих велику кількість родинного срібла і почав розпоряджатися у вотчинах Журманів як хазяїн. Порушивши положення царської жалуваної грамоти, обозничиха віддала чоловікові права на нерухомість.

У 1714 р. вона померла. Герман Синяк, будучи, за словами Василя Журмана, «легко мысленником», дійсно показав себе не надто талановитим управлінцем. Не маючи притулку в Україні, він виявився гультвісою і задля поліпшення свого фінансового становища почав шукати «сильної руки». Йому вдалося знайти протектора в обличчі князя Меншикова, який у цей час чинив активний наступ на Стародубський полк і вочевидь був зацікавлений у приверненні на свій бік вірних людей задля представництва на місцях. Таким чином, незважаючи на те, що формально Старе Задубення було розділене на чотири частини між спадкоємцями обозного Журмана, Синяк отримав княжого універсала на все село з прилеглими територіями і почав розвивати його як слободу, заселяючи новими жителями.

Мабуть, брати Василь та Михайло не залишилися осторонь і намагалися силою відбити дідищину, тому що дуже скоро Синяк звернувся до почепської канцелярії, щоб коменданти надали йому допомогу у вигляді солдатів та жолдаків. Отримавши підкріплення, новий хазяїн Задубення підстеріг Василя Журмана на шляху до Почепу і побив його з подальшим ув'язненням. На щастя для постраждалого, через кілька днів його викупили з тюрми родичі.

У короткий термін Герман Синяк прогуляв статки Журманів і був змушений закладати те, що залишилося, у тому числі мав намір закласти й Старе Задубення. І тільки написання у 1722 р. чолобитної до царя допомогло нащадкам обозного вигнати Синяка і отримати назад свої землі. Щоправда, через кілька літ село все ж перейшло до сина Андрія Гудовича, Михайла, таким чином залишившись серед володінь прихильників Меншикова [2, арк. 1–1 зв.; 22, с. 269–270]. Сам Герман Синяк зустрічається у тому ж 1722 р. у документах, пов'язаних зі звинуваченням його у «безчесті» імені покровителя, про що йдеться в одному з донесень до Петербурга від імен Гудовича та Лукіна, де Синяка названо «цирульником»: «В прошлом 1722 году в январе месяце будучи в Почепе Стародубского полку казак Герман Синяковский в квартире господина полковника Давыдова извещал ему полковнику при нас и при многих посторонних людех... поносил много как светлейшего князя: говорил именно что сын его светлости хуже последнего казака. И такими своими словами он фамилию его светлости обесчестил». Якщо вірити чолобитникам, винуватець «был скован и к бывшему гетману Скоропадскому за бесчестие его гетманское» [9, арк. 33]. Можливо, саме зіпсовані стосунки з Меншиковим і стали вирішальним фактором, завдяки якому Синяк програв судовий процес.

Подібним чином поводити себе і менш вагомі особи, котрі належали до адміністративного апарату Меншикова. 26 лютого 1726 р. було подано скаргу імператриці Катерині I від жителя села Стародубського полку Білого Колодязя Іллі Страшичкова та міського козака зі Стародуба Анікіти Тимофеева. Вони жалілися на прикажчика князя Меншикова Петра Євстратьєва: «Поехали мы з домов своих в Города Вкрайские для покупки жита февраля 22 приехали в деревню Русь и просилися в Человека на двор...» Вїт села Русь доніс людям Меншикова, і прикажчик князя почав допитувати подорожніх: «Зачем вы чужаки приехали?». Вони відповідали, «что приехали жита купить и больше нас не прошучи ничего стал бити по щекам за волосы драл и ногами бил и увез в деревню Драновку и привязал и стал бить...» Після побиття, до якого приєдналися ще четверо чоловік, Євстратьєв забрав у полонених гроші, коней та весь товар [14, арк. 1–3]. Характерно, що після такої типової історії, дуже вже схожої на описані нами вище, винними визнали саме чолобитників і в Глухові покарали побиттям батогами [14, арк. 3]. У 1727 р. на свого управителя за такі само утиски жалілися козаки села Прохонь [17, арк. 1–3].

Подібна політика управителів жорстко регулювалася згори. Меншиков, перебуваючи у Петербурзі чи Москві, пильно слідкував за діяльністю своїх управителів та

комісарів, вів із ними постійне листування. Князь вимагав, щоб почепські управителі періодично особисто приїздили до нього задля передання відомостей про доходи з вотчин та щоб надати особливо важливі «обстоятельные ведомости». Так, у листопаді 1722 р. Меншиков наказав управителям приїхати не пізніше Різдва 1723 р. Варто пам'ятати, що саме в цей час становище Меншикова знаходилося у небезпеці в результаті того, що гетьман Скоропадський добився від царя та Сенату остаточного перегляду Почепської справи. І про гостроту ситуації свідчить різкий, майже грубий тон листів: «а ежели по тому неисполните... в москву не будете то конечно будете от нас штрафованы». У своїх розпорядженнях Меншиков апелював до відповідних наказів царя, котрий вимагав звітності відносно доходів з Почепської волості [7, арк. 1–1 зв., 3–4].

Звісно, випадків, подібних наведеним вище, безліч. Матеріали, використані нами для даного дослідження, насправді становлять лише невелику частину документів, котрі можна віднайти у 51 фонді ЦДІАК (фонд Генеральної військової канцелярії), а також у 84 фонді СПБ І РАН (канцелярія князя О. Меншикова). В українських та російських архівах відклася величезна кількість документації, пов'язаної з наступом адміністрації Меншикова на землі Стародубського полку, з Почепським межуванням та діяльністю тих чи інших осіб, що інтегрувалися до управлінської вертикалі, створеної улюбленцем Петра I задля задоволення власних владних амбіцій. Та все ж у якості висновку зазначимо, що, хоча у пропонованій статті прямо не йдеться ні про загальний перебіг Північної війни на території полкової України, ні про Полтавську битву, саме ці події зіграли роль вирішального поштовху до розгортання російської економічної експансії, передусім – на Сіверщині, і зумовили посилення уваги такої одіозної особи, як князь О. Меншиков, до українських справ. Подальше студіювання цієї тематики дає змогу заново осмислити основні вектори взаємодії української автономії та російського імперіалізму, роль особи самого князя Меншикова у рамках складної та сповненої протиріч української історії початку XVIII ст., а також вплив, що його справила на цю історію Північна війна 1700–1721 рр. Усе це є надзвичайно актуальним і навіть злободенним у світлі нелегкої сучасності, коли Україна заново переживає деякі колізії, легко впізнавані з першого погляду на історичну ретроспективу.

1. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. I, спр. 55453-55580.
2. ІР НБУВ, ф. I, спр. 59451.
3. ІР НБУВ, ф. I, спр. 55962-56060.
4. ІР НБУВ, ф. I, спр. 57015-5797.
5. ІР НБУВ, ф. I, спр. 60691.
6. ІР НБУВ, ф. XII, спр. 1.
7. Архів Санкт-Петербурзького Інституту історії Російської Академії Наук (СПБІ РАН), ф. 84, оп. 1, спр. 81
8. Центральний державний історичний архів України в місті Києві (далі – ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 309.
9. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 497.
10. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 597 а.
11. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 626.
12. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 678.
13. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 907.
14. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 2051.
15. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 2197.
16. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 2249.
17. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 2598.
18. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 9879.
19. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 19045.
20. Васильєва О. Шептаківська волость в рамках комплексу гетманських ранго-

вих маєностей (друга половина XVII – перша третина XVIII ст.) // Рукописна та книжкова спадщина України : археограф. дослідж. унікальних арх. та бібл. фондів. Вип. 18, 2014. – С. 460–474.

21. Есипов Г. Тайная канцелярия. Из дел Преображенского приказа и Тайной канцелярии. Книга по печатным изданиям: Г. Есипов. Люди старого века. – СПб, 1880., Г. Есипов. Тяжелая память прошлого. – СПб., 1885. – СПб.: Издательский дом «Аваллонъ», Издательская Группа «Азбука-классика», 2010. – 480 с.

22. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Том I. Полк Стародубский. – Киев, типография К.Н. Милевского, 1888. – 420 с.

23. Троицкий С. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии. – М.: Издательство «Наука», 1974. – 400 с.

24. Турбин И. Птенцы гнезда Петрова. // Русская старина. Т. V. Июнь 1872. – С. 903–951.

25. Філіпова Г. Нарис з життя Ямполья першої половини XVIII століття (за матеріалами тогочасних судових справ // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні, № 25. – К., 2016. – С. 340–343.

26. Філіпова Г. «Протекціант» князя Меншикова Яків Ілейко: обличчя російської адміністрації в Україні після Північної війни // Наукові записки з Української історії, № 38. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 45–51.

Анна Филипова.

Организационные особенности и административный аппарат украинских земельных владений князя А. Меншикова

Статья посвящена формированию, организации и управлению украинских владений известного русского государственного деятеля из окружения царя Петра I – князя Александра Меншикова. С привлечением значительного объема архивного материала, значительная часть которого не публиковалась ранее, автор на локальных примерах раскрывает актуальную проблематику взаимодействия украинской автономии с Российской империей, а также очерчивает малоисследованные стороны деятельности Меншикова в Украине.

Ключевые слова: А. Меншиков, Почепское дело, администрация, дворянство, Российская империя, Гетманщина.

Hanna Filipova.

Organizational features and administrative apparatus of the Prince A. Menshikov's Ukrainian land holdings

The article is devoted to the formation, organization and management of Ukrainian possessions of the famous Russian statesman from the entourage of Tsar Peter I – Prince Alexander Menshikov. With the involvement of a significant amount of archival material, much of which was not published earlier, author reveals the actual problems of interaction of Ukrainian statehood with the Russian Empire on local examples, as well as outlines the little-researched aspects of Menshikov's activities in Ukraine.

Key words: A. Menshikov, Pochev case, administration, nobility, Russian empire, Hetmanate.